

Romano džaniben

časopis romistických studií | 1 | 2016

Recenzní článek

Moc písma

Toninato, Paola. Romani Writing: Literacy, Literature and Identity Politics. Routledge, New York 2014, 254 s.

Vývoj romského psaní ve světě trvá s přestávkami a přesuny těžiště mezi jednotlivými centry už bezmála sto let. První vlna etnoemancipačních snah Romů se začala šířit z Balkánu ve dvacátých a třicátých letech 20. století (Marushiaková, Popov 2004: 72), přičemž ve větší míře se psalo a publikovalo v romštině především v Sovětském svazu (Kenrick 1998: 173–175) a Rumunsku (Kenrick 1998: 139; Dobruská 2011: 22–34); od konce druhé světové války, respektive rozpadu východního bloku na přelomu osmdesátých a devadesátých let se psaní v romských komunitách šíří dříve nevídaným způsobem. Je proto s podivem, že první skutečně reprezentativní monografie pokoušející se o komplexní zmapování tohoto fenoménu vyšla až v druhém desetiletí 21. století.

Knihu *Romani Writing: Literacy, Literature and Identity Politics* (Romské psaní, aneb gramotnost, literatura a politika identity) italské badatelky Paoly Toninato vydalo prestižní nakladatelství akademické literatury Routledge. Společenská váha tohoto nakladatelského domu, světový jazyk vydání i pečlivá badatelská práce autorky mají šanci ustanovit tento text jako jeden z klíčových pro budoucnost. Už samotné slovní spojení v názvu, *Romani writing*,² napovídá, že autorka svůj teoretický rámec domýšlela do důsledku. „Romské psaní“ je otevřený pojem, umožňující zahrnutí nejrozličnějších projevů užívání písma, zatímco „romská literatura“ implikuje komplexní literární provoz s institucionálním charakterem, což může být v kontextu velkých literatur zavádějící (srovnej užití pojmu romské psaní in Ryvolová 2014).

Monografie Paoly Toninato se ve třech obsáhlejších celcích snaží postihnout vztah Romů k písmu jako takovému, přerod ústní slovesnosti ve slovesnost psanou, potažmo literaturu, a konečně politické implikace a význam tohoto fenoménu pro globální proces romské emancipace. Práce to není a z principu ani nemůže být bezchybná či vyčerpávající, tak jako žádný text pokoušející se zastřešit mimořádně heterogenní romskou slovesnost ve světě. Potýká se přinejmenším se dvěma závažnějšími úskalími: za prvé replikuje již ve starší literatuře známý problém se

¹ E-mail: karolina.ryvolova@centrum.cz

² Ve svých textech v angličtině obvykle rozlišují zápis *Romani* jako název romského jazyka a *Romany* jako adjektivum (např. *Romany representatives*), případně označení jednoho příslušníka skupiny (*a Romany*, v plurálu *Romanies*). Pro zjednodušení a větší přehlednost se v tomto textu podržím pouze varianty *Romani*, která je ve světě poměrně rozšířená a pracuje s ní i Paola Toninato (u původních názvů děl však ponechám titul beze změn).

směšováním etnických kategorií, když používá výraz Rom jako zastřešující termín nejen pro Romy, ať už usedlé nebo tzv. kočující, ale i další evropské itinerantní skupiny, a za druhé se primárně zaměřuje na poezii, následkem čehož jsou její závěry méně průkazné. I přesto buduje pevný a poctivý základ, o který se další bádání v oblasti romské písemné tvorby může opřít.

1.1 Dosavadní výzkum v oblasti romského psaní

Značnou část dosavadních pokusů uchopit romské psaní charakterizuje popis na úkor analýzy a metodologické tápání. Je to způsobeno výraznou roztržitostí scény a obtížnou dosažitelností pramenů (Scheinostová 2006: 14, Ryvolová 2014: 37), jazykovou heterogeností jak v oblasti romských dialektů, tak v širší majoritních jazycích, jakož i mnohostí žánrů, často obtížně zařaditelných a nezřídka plnících spíše „emblematickou“ (Matras 2002: 254) než striktně uměleckou či sdělovací funkci. Nehledě na to, že doširoka rozkročená romská studia, definovaná svou látkou, již jsou Romové, nikoliv však jedinou metodou (Elšík 2005), vyžaduje nadstandardní přehled v relevantních disciplínách, což v některých případech může vést k určité povrchnosti analýzy.³

To neznamená, že některé dílčí výstupy jednotlivých badatelů nejsou přínosné. Milena Hübschmannová ve svých textech dokonale zmapovala romskou ústní slovesnost coby podhoubí, ze kterého moderní romská tvorba roste (Hübschmannová 2000, 2006) a definovala moment jejího zrodu jako „průnik zániku [tradičních ústních forem] a vzniku [nových komunikačních kanálů]“ (táť 2000: 128). V době existence Svazu Cikánů–Romů (1969–1973), kdy se de facto rodilo romské písemnictví na území ČSSR, se Milena Hübschmannová nacházela v bezprecedentní situaci, kdy její bezprostřední spolupracovníci byli antropologičtí Romové (tzv. *visible minority*⁴), kteří se tak sami identifikovali, a současně jejich společným komunikačním kódem byla primárně romština. Hübschmannová proto ve svých úhelných textech o romském psaní (Hübschmannová 1998, 2000 a 2006) postulovala romskou literaturu jako literaturu psanou výhradně romsky (srovnej Ryvolová 2014: 47).

Taková striktní definice už není o čtyřicet let později udržitelná – vzhledem k pokračující jazykové směně jsou vedle romštiny jako jazyka produkce stále častější projevy jazykové, jakož i kulturní hybridity (Bhabha 1994: 4). Romští autoři v České republice stále častěji využívají strategií jako je účelové přepínání kódů (srovnej Scheinostová 2012), glosování s překladem i bez překladu (vkládání cizojazyčných

3 Viktor Elšík (Elšík 2005) současně naznačuje, že každý, kdo do svého vědeckého pole zahrne Romy, stává se romistou: „[R]omistika nemůže být ze své podstaty vymezena metodou; metodou jsou vymezeny přístupy jednotlivých disciplín (např. lingvistiky nebo antropologie), které svými tematicky relevantními texty romistiku konstituují. Romistou je v tomto smyslu každý, kdo v teoretickém diskurzu operuje s pojmy jako Rom, romská kultura, romský jazyk (...).“ Z toho pak ale vyplývá, že právě romista by měl ovládat všechny relevantní disciplíny. Výsledky jsou přitom ale často kvalitnější, pokud je autor textu romistou a specializovaným odborníkem zároveň.

4 Viditelná, na první pohled rozpoznatelná menšina.

výrazů), zapojování romského etnolektu češtiny a dalších více či méně vědomých postupů na cestě k osvojení a přizpůsobení si majoritního jazyka pro své vlastní etno-specifické potřeby (*appropriation*; Ashcroft et al. 2002: 60–76).

Na opačném konci spektra se alespoň v první dekádě svého bádání pohybovala rakouská vědkyně Beate Eder-Jordan, která ve své diplomové práci *Analogien und Bilder in der Literatur der Roma. Ausgewählte Werke des 20. Jahrhunderts* (Analogie a obrazotvornost v literatuře Romů. Vybraná díla 20. století, Innsbruck 1991) zkoumala výhradně texty vzniklé v majoritních jazycích. V článku vycházejícím z této práce píše, že „jazyk Romů (...) zatím ještě není psaným jazykem“ (Eder-Jordan 1994: 129) a vzápětí doplňuje, že „ovšem také existují literární práce Romů v romštině“ (Eder-Jordan 1994: 130).⁵ Později toto své úvodní prohlášení upřesnila, když napsala, že „Milena Hübschmannová má na mysli především literaturu psanou romsky, když mluví o ‚romské literatuře‘ (...), já hovořím o ‚romské literatuře‘, i když je psaná jazykem země, v níž Romové žijí“ (Eder-Jordan 2008: 118).

Milena Hübschmannová, Beate Eder-Jordan, Rajko Djurić⁶ a další komentátoři volí jako ústřední kategorie pro definici romské literatury jednak etnicitu autorů, jednak jazyk produkce, potažmo romskou látku textu, která ale nebývá nijak specifikovaná. Takto si definoval obsah antologie romské literatury *The Roads of the Roma* její editor Ian Hancock (1998: 11): „Pro účely této antologie romská literatura znamená, že jak autorova etnická příslušnost, tak jeho látka je romská, i když ve druhém případě může být spojení méně zřetelné.“⁷

Není však zvykem zabývat se otázkou vzniku textu, tedy zda jej autor/-ka zapsal/-a vlastnoručně, nebo jde o výslednici úzké spolupráce mezi romským vypravěčem a neromským editorem. Do kánonu romské literatury se tak dostala celá řada publikací, na jejichž počátku stálo ústní vypravování romského subjektu.⁸ Je přitom zřejmé, že životní příběhy natočené nebo zapsané druhou osobou nebo osobami a následně zpracované pro publikaci musí v průběhu editorské práce podléhat značnému neúmyslnému i úmyslnému zkreslení.

5 Překlad z němčiny Karolína Ryvolová.

6 Autor jednoho z prvních pokusů o souhrnný přehled romského psaní. (*Die Literatur der Roma und Sinti*. Berlin: Parabolis 2002.)

7 „For the purpose of this anthology, Romani literature means that both the writer and the topic are Romani even if, in the latter instance, the associations are sometimes opaque.“ (Překlad Karolína Ryvolová.)

8 Uvedme několik příkladů: Walter Winter – *Winter Time* (Hatfield: University of Hertfordshire Press 2004; původní německá verze z roku 1999 byla nahrána a upravena editory Thomasem W. Neumannem a Michaelem Zimmermannem), Jimmy Stockins – *On the Cobbles: The Life of a Bare-Knuckle Gypsy Warrior* (Edinburgh and London: Mainstream Publishing 2000, nahráno a vypravěno editory Martinem Kingem a Martinem Knightem) nebo Alyosha Taikon – *From Coppersmith to Nurse: Alyosha, the Son of a Gypsy Chief* (Hatfield: Centre de recherches tsiganes/University of Hertfordshire Press 2003, původní švédská edice z roku 1999 byla natočena editorkou Gunillou Lundgrenovou). Nezapomínejme, že zcela srovnatelná je v tomto ohledu i kniha Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* (Triáda 1997) editorky Mileny Hübschmannové, byť doba strávená nahráváním a přátelská blízkost spoluautorek pravděpodobně v tomto korpusu nemá obdoby.

V tomto ohledu odvedl důležitý kus práce Martin Shaw, který ve své dizertační práci *Narrating Gypsies, Telling Travellers: A Study of the Relational Self in Four Life-Stories* (Romští a travellerští vypravěči, aneb studie vztahového Já ve čtyřech životních příbězích) tento častý typ zpracování orální historie podrobil detailnímu zkoumání a dokázal, že míra vzájemného ovlivňování mezi takovým romským autorem-pamětníkem a editorem je vysoká a operuje na mnoha různých úrovních. Pro důsledné zkoumání romského písemnictví je zásadní, že Martin Shaw žánr kolaborativní autobiografie z korpusu romské literatury vydělil, respektive poukázal na ni jako na samostatnou subkategorii romského (písemného) kulturního dědictví (podrobně Ryvolová 2011).⁹

J. B. Geidt ve své diplomové práci *The Oral Context of Gypsy Identity* (Orální charakter cikánské identity, 1990) podrobil zkoumání čtyři životní příběhy, dva z pera anglických Romaničelů a dva od příslušnic jiných itinerantních skupin Velké Británie,¹⁰ a v souladu s teorií Waltera Onga (1982) označil Romaničely a skotské a irské travellery za společenství s primární oralitou (Geidt 1990: 16). Ong přesvědčivě dokázal, že psaný text není jen chirografickou podobou mluveného slova, ale že mezi projevy primárně orálních společenství, nedotčených písmem a tiskem, a projevy společností chirografických a typografických existují zásadní rozdíly (Ong 2002: 19, 26). Naznačuje, že to, co antropologové nazývají přechodem od magického myšlení k modernitě, lze možná „redukovat na rozdíly mezi hluboce zvnitřnou gramotností a více či méně přetrvávajícími orálními stavy myšlení“ (Ong 2002: 38). Byť má Ongovo zjednodušující dělení lidských společenství na striktně orální

9 Na tomto místě se sluší napravit jedno nepříjemné přehlédnutí týkající se významného příkladu kolaborativní autobiografie z československého prostředí, konkrétně knihy *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*, které teoreticky mohlo ovlivnit recepci kritického díla Beate Eder-Jordan v České republice. V článku „Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou Eleny Lackové“ je tato publikace na několika místech nazvaná románem (Eder-Jordan 2006: 289 2x, 290 2x), přestože z popisu vzniku a z kritické reflexe knihy jasně vyplývá, že Beate Eder-Jordan si je vědoma jejich kolaborativně-autobiografických rysů. Zkušená, ale technicky založená překladatelka bez hlubšího vhledu do romského písemnictví si na místech, kde v originále stálo osobní zájmeno nebo titul knihy, vypomohla slovem „román“. Chceme tímto toto stylistické nedopatření uvést na pravou míru. [„Das Buch, das in deutscher Übersetzung (noch) nicht vorliegt, bietet eine Innensicht vom Leben der Roma, wie man sie selten zu lesen bekommt.“ (Eder 2005: 108); „Weshalb sehe ich A false dawn als so gelungen, ja, als einen Glücksfall der Roma-Literatur, an?“ (Eder 2005: 109); „A false dawn, die Zusammenarbeit von Ilona Lacková und Milena Hübschmannová, ist eine neue literarische Darstellungsmöglichkeit.“ (Eder 2005: 109); „Zurück zu unserer Frage: Wie konnte es zum ‚Glücksfall A false dawn‘ kommen?“ (Eder 2005: 109).]

10 V západní romistické literatuře obecně a ve Velké Británii obzvlášť nebývá zvykem odlišovat Romy a neromské itinerantní skupiny (v Británii především irské, skotské a New Age travellery). Tzv. holandská škola (Wim Willems, Leo Lucassen, potažmo v některých svých textech Angličanka Judith Okely) tak činí účelově ve snaze prokázat teorii, podle které nejsou Romové jako etnikum s indickým původem ničím jiným než sociálním konstruktem, a ve skutečnosti patří mezi ostatní neromské itinerantní skupiny s domovem v Evropě. Tuto teorii velice efektivně naboural Yaron Matras (2004). J. B. Geidt, ale také Paola Toninato patří k autorům, kteří rozdíl mezi Romy a ostatními itineranty ani nepřipouštějí, byť se nevymezuje proti indickému původu Romů jako např. Judith Okely.

a typografická řadu kritiků,¹¹ k nimž se alespoň v některých bodech přidává i Paola Toninato v předkládané monografii, přesto Geidt s Ongem společně přinášejí několik cenných postřehů pro romskou literaturu. Za prvé je to pojem *oral mindset* (česky „orální myšlenkové postoje“ – Ong 2002: 80, Geidt 1990: 45), který lze velmi efektivně uplatnit při analýze především starších romských textů (srovnej Ryvolová 2013: 18), protože jak tvrdí Ong (2002: 35): „Orální formulovité myšlení a vyjadřování zasahuje hluboko do oblasti vědomí i nevědomí a nemizí, jakmile člověk, který je na ně zvyklý, vezme do ruky pero.“

Tato teze potvrzuje podezření, které romistika chová už delší dobu, že na romské psaní není možné uplatňovat stejné nástroje analýzy a kritiky jako na většinovou literaturu (Geidt 1990: 43).¹² A za druhé si J. B. Geidt (1990: 1) klade následující otázku: Přistoupíme-li na premisu, že romská kultura je orální, nebude každý krok směrem k osvojení gramotnosti vlastně podryvat a de facto likvidovat autentickou romskou kulturu?

V době napsání jeho práce to byla otázka legitimní mj. proto, že tři ze čtyř jeho autorů své memoráty namluvili do diktafonu, čili nebyli v úzkém slova smyslu „spisovateli“ svých příběhů. O čtvrt století později můžeme alespoň v česko-slovenském kontextu bezpečně říci, že zvnitřňování gramotnosti a rozvoj romské literatury není koncem tradiční romské kultury *per se*, nýbrž jejím organickým pokračováním, které účinně integruje *habitus romipen* a dále jej rozvíjí; jinými slovy čerpá z tradice, ale vnáší do ní prvky současného světa.

Vzniklo i několik seriózních pokusů o souborné pojetí romské literatury, ve světovém měřítku i na lokální úrovni. Za zmínku stojí především již zmíněná

11 Jedním ze známějších kritiků Waltera Onga byl literární vědec Frank Kermode, který dávno před vydáním *Technologizace slova* v roce 1982 rozporoval nápadnou přehlednost a systematickosti Ongovy teorie a způsob, jakým se mu dařilo „odvysvětlit“ (*explain away*) jakékoli nesrovnalosti (Kermode 1968). Hlavní příčinu Ongovy slabosti pro neliterární/orální kultury viděl v jeho katolické víře a v přesvědčení, že slovo Boží má být řečené, nikoliv tištěné. V lokálním kontextu stojí za pozornost studie Lubomíra Ondračky (2007), který na základě religionistické a indologické expertízy přesvědčivě dokládá, že Ongův model může být funkční pro určitý korpus ústních slovesností, především pro bardskou poezii starověkého Řecka, mylí se však ve všech bodech analýzy indické védské slovesnosti, a tudíž tento model není univerzálně platný. Podle Ondračky (2007: 216) Ong nevěřil doslovnosti tradování véd až do dnešních časů, a proto je bez hlubší argumentace shodil ze stolu (týž 2007: 216); kdyby je však vzal v úvahu, nemohl by tuto knihu nikdy napsat (2007: 215). My se však domníváme, že právě pro přemýšlení o romské slovesnosti je Ongova teze o formulovitosti orální skladby – jakémsi korpusu prefabrikovaných dílů ustálených slovních obrátů, spojení, rčení a frází, z nichž vypravěč/autor skládá kýžený obsah (Ondračka 2007: 215) – potřebná a využitelná, i kdyby byla uplatnitelná jen na ranou fázi romského písemnictví. Romistické literární vědě, která dlouho hledala nástroje pro svou práci, poskytuje Ongova teorie primárních orálních kultur základní rámec, který lze revidovat a dále rozvíjet.

12 Problémů s editorskými a čtenářskými očekáváními si je česká romistika vědomá už delší dobu (např. Sadílková 2007: 13, Scheinostová 2011: 20 a Sadílková in Houdek 2012: 30). Jako užitečné nástroje pro pochopení shovívavosti většinových kritiků na jedné a nekompromisního odsudku na druhé straně se jeví pojem *habitus* Pierra Bourdieu a studia o nové cenzuře (podrobně Ryvolová 2015, především pak 2015: 1531). Z jejich aplikace vyplývá, že většinový autor na neobvyklý literární materiál, který neodpovídá souboru znaků konvenčně přisuzovaných literatuře – tedy jeho profesnímu habitu – uplatňuje vnitřní cenzuru.

výběrová antologie *The Roads of the Roma* Iana Hancocka (1998) a přehledová publikace o romské tvorbě v jednotlivých národních státech *Die Literatur der Roma* Rajka Djuriće (2002). Dlužno říci, že ambicióznější projekty zaměřené na globální romskou literární tvorbu trpí už zmiňovanou nesystematičností, absencí metodologického rámce a relativní chybovostí.

Podobné pokusy v českém kontextu dopadají výrazně lépe a jsou kvalitativně trvale na vzestupu. Helena Sadílková ve své diplomové práci (Sadílková 2002) zavedla model tří literárních generací – generace SCR, generace osmdesátých let a porevoluční generace, který se velmi dobře ujal a s úpravami (nyní je tendence hovořit spíše o postmileniální než porevoluční generaci) se vžil. Alena Scheinostová na romskou tvorbu uplatnila bohemistické nástroje, které do té doby v romistickém diskurzu absentovaly, detailně vyhodnotila povídkovou tvorbu Ilo-ny Ferkové a dospěla k názoru, že „současná romská literatura pojímá *romipen* jako cíl a ideál etnoemancipačního hnutí a zároveň je jeho uměleckou reflexí“ (Scheinostová 2006: 87). Jana Kramářová s Helenou Sadílkovou skompilovaly antologii romské prózy *Čalo vodi / Sytá duše* (2007), která je ve svém rozsahu a důsledné dvojjazyčnosti bezprecedentní. Elektronické nakladatelství Kher využilo poznatky z projektu *Šukar laviben le Romendar* na stránkách www.romea.cz a vytvořilo webovou stránku, která je v duchu demokratičnosti internetu zdarma přístupná čtenářům a zároveň poskytuje publikační prostor romským autorům.¹³

Objevily se i dvě metodologie pro práci s romskou literaturou ve výuce na druhém stupni ZŠ, *Druhá směna* (2012) zaměřená na neromské žáky a *Rozum(m)ění* (2013) určená především, ale ne výhradně romským studentům; úvodní historicko-metodologické texty snad nezbytně neposouvají bádání kupředu, jsou ale velmi konzistentními a srozumitelnými přehledy dosavadního vývoje romské literatury. Karolína Ryvolová ve své disertační práci *Rodící se romské písemnictví, aneb Ohledávání hranic oficiální literatury* (2014) srovnala čtyři romské životní příběhy z Brazílie, Velké Británie a Slovenska/ České republiky, otestovala na nich několik významných literárních teorií (afroamerickou literární teorii Henryho Louise Gatese jr., postkoloniální teorii a teorii literárních polí Pierra Bourdieu) a identifikovala rysy, které jsou jejímu korpusu společné bez ohledu na místo pobytu a subetnickou příslušnost autorů.

Pokusili jsme se shrnout, jakým směrem se zhruba ubírá přemýšlení o romském psaní. Ve světovém i lokálním kontextu je patrná snaha vymanit se z etnografického přístupu, kdy byly literární projevy Romů pojímány jako jeden z mnoha aspektů romské kultury, navíc relativně nesystémový a odporující tradici, a povýšit

13 Podrobněji k tématu viz článek Lukáše Houdka „Je budoucnost romské literatury na internetu?“ (Houdek 2012: 104-124). Od svého vzniku v roce 2012 nakladatelství uveřejnilo celkem sedm publikací. Po úvodním cílém ruchu, kdy stránka mj. pravidelně otiskovala nové povídky a upozorňovala na aktuality z romského literárního života, v poslední době spíše hibernuje.

romskou literární tvorbu na samostatné vědní pole s vlastním souborem nástrojů a metodologií. Do budoucna se pravděpodobně nebude hovořit o jedné romské literatuře definované zastřešující etnicitou svých autorů, ale spíše o romských literaturách, podmíněných specifickými podmínkami jednotlivých národních států, regionů či subetnických skupin (Kováčsházy 2011: 5).¹⁴ Než přistoupíme k recenzi knihy Paoly Toninato, zastavíme se ještě u utváření kánonu romské literatury a možných implikací použití některých prvků postkoloniální teorie.

1.2 Utváření kánonu romské literatury

Jak už bylo naznačeno výše, badatelé píšící o romském písemnictví se trvale potýkají s tím, koho a co považovat za součást romské literatury. Problémy kánonu mají v literární vědě vlastní hráčské pole; věnují se mu zástupy teoretiků, které nepřestává rozdělovat postoj k jeho nutnosti, nebo naopak zbytnosti. Je to produkt 19. století, který „(...) je národní povahy (stejně jako dějiny literatury), povyšuje národní klasiky na roveň řeckých a latinských, vytváří nebesa, v nichž individuální obdiv už nemá místo: jeho monumenty tvoří národní kulturní dědictví, kolektivní paměť“ (Compagnon 2009: 236).

Jako takový je kánon ale současně mocenským nástrojem, vůči jehož hegemonii se od šedesátých let vášnivě ohrazují různé subalterní skupiny, počínaje ženami, přes národnostní a etnické menšiny až po představitele nevětšinových sexuálních orientací. Revize kánonů probíhá z historických, ideologických, sociologických, politických a dalších důvodů, a proto je to tekutý, proměnlivý jev (Nünning 2006: 371). Na jedné straně romisté a literární vědci řeší problémy minoritního kánonu romské literatury, tedy koho do něj zařadit, na druhou stranu existuje logická snaha vtělit kánon minoritní do většinového a tím ten menšinový – nezbytně selektivně – legitimizovat. I když se vůči kánonům bouříme a relativizujeme jejich relevanci, nic to nemění na tom, že pro rodící se romskou literaturu mají určující charakter a je třeba jim věnovat pozornost.

Velká část zainteresovaných autorů pomíjí otázku, kolik ze dvou, respektive tří vytýčených kategorií,¹⁵ tedy romský původ, romština jako jazyk produkce a romská látka, postačí, aby dílo bylo zařazeno do romské literatury. Jak kupříkladu naložit

14 Srovnej také název panelu věnovaného romské literatuře na mezinárodním kongresu srovnávacích literatur (ICLA) ve Vídni v červenci 2016: „A Challenge for Comparative Literature: The Dynamics of Romani Literatures and Their Many Languages“ (Výzva pro srovnávací literaturu – dynamika romských literatur a jejich četných jazyků). Panel organizovaly a moderovaly Beate Eder-Jordan, Julia Blanford a Cécile Kováčsházy.

15 Jak už bylo řečeno výše, „romská látka“ u některých autorů nefiguruje, u jiných je naopak centrální. Jazykově orientovaná Milena Hübschmannová na ní nebazírovala, už zmiňovaná Cécile Kováčsházy ji ve svém systému naopak upřednostňuje, jak vyplynulo z debaty na zmiňovaném kongresu srovnávacích literatur, viz poznámka č. 13.

s romským autorem, který se z různých důvodů rozhodl ohledat neromský obsah? Přestává být Eva Danišová romskou spisovatelkou, protože její novela *Mít někoho svého* (in Eliášová et. al. 2014: 149–198) vyšla česky a bez dominantních romských motivů, i když její dosavadní dílo bylo převážně romsky a o Romech? Pokud bychom za ideál romské literatury považovali text romského autora v romštině, jak to ve svých textech naznačovala Milena Hübschmannová, pak bychom diskvalifikovali jazykově asimilovanou Eriku Olahovou písíci česky, přestože její texty do značné míry otevřely cestu kritickému psaní romských žen obrácenému dovnitř komunity (srovnej Scheinostová 2010). A do ještě nebezpečnějších vod se pouštíme v momentě, kdy začneme zkoumat „pravost“ romského původu jednotlivých autorů. Je to přístup primordiální a od konce druhé světové války ve společenských vědách v zásadě zdiskreditovaný (Hroch 2003: 15), na což nepřestávají upozorňovat zahraniční romisté kriticky se vyjadřující ke „střednímu“ (esencialistickému, primordialistickému) proudu romistiky (Mayall 2004, Belton 2005). Je to také přístup zcela jistě neudržitelný a nepraktický, protože staví do opozice (ne)prokazatelnost romských předků a individuální pocit příslušnosti a sebeidentifikace.

V postkoloniálních studiích je poměrně běžné, že se předmětem studia stávají jen některá díla konkrétních autorů, jako v případě Hanifa Kureishiho, britského autora pákistánského původu, jehož *Buddha z předměstí* (1990, česky 1997) je považován za jeden z milníků postkoloniální literatury, v jeho dalším prozaickém díle už ale téma vyrovnání se s traumaty kolonialismu nefiguruje.¹⁶ Pro hlavní proud postkoloniálních studií totiž není ústřední kdo, jakým jazykem a o čem píše – byť na druhou stranu není možné od těchto kategorií zcela odhlížet a vždy budou také tvořit součást kaleidoskopu – ale jakou diskursivní funkci dílo naplňuje. Proto se mluví o tom, že postkoloniální teorie je určována metodou, a ne konkrétními autory s koloniálními kořeny (Ashcroft et al 2002: 191). Jsou to taková díla, která jsou odpovědí mocenskému centru z pozice periferie v jazyce majority (především v angličtině), avšak přizpůsobenému potřebám subverzivního antikoloniálního sdělení. Pro tento postup charakterizující postkoloniální román se vžil obrat „impérium odpovídá“.¹⁷

Badatelé, kteří se zabývají romským psaním, se shodují, že významnou motivací písíci Romů je vytvořit alternativu k obrazu své komunity diktovanému centrem;¹⁸ snaží se nabourat většinové stereotypy a – řečeno s Henry Louisem Gatesem jr. – „donutit

16 Podobně se analyzují *Bílé zuby* autorky Zadie Smith nebo *Ve čtvrti Brick Lane* spisovatelky Moniky Ali, ale ne už jejich další díla, nebo jen okrajově.

17 „The empire writes back“ – slovní hříčku reagující na název filmu *The Empire Strikes Back* – Impérium vrací úder (r. Irvin Kershner 1980) zavedl Salman Rushdie v článku „The Empire Writes Back, with a Vengeance“, (*The Times* 1982: 8), ale do literární vědy ji naplno vnesli až autoři Ashcroft, Griffiths a Tiffin (Ashcroft et al 2002) ve stejnojmenné monografii věnované postkoloniální teorii.

18 Mj. Lukáš Houdek (2012: 113) nebo Beate Eder-Jordan, která toto téma rozvádí jak ve své diplomové, tak disertační práci (*Analogien und Bilder in der Literatur der Roma. Ausgewählte Werke des 20. Jahrhunderts*, Innsbruck 1991; *Mensch sein. Identitätskonstruktionen in der Literatur der Roma und Sinti*. Innsbruck 2005).

bílá písmena, aby hovořila černým hlasem“ (Gates 1989: 131). V tomto smyslu je tedy každý text afro-amerického, postkoloniálního, jakož i romského písemnictví textem politickým, charakterizovaným intencí a metodou. Domníváme se, že do budoucna by mohlo být produktivnější nekomponovat kánon romského písemnictví primárně podle jazyka, látky a původu autora díla, ale na základě jeho diskursivní role. Takový přístup by navíc umožnil zapojit do korpusu romských literatur také příslušníky způsobem života Romům blízkých menšin jako Jenišů nebo britských travellerů, jejichž texty vznikají z podobných pohnutek jako texty romských autorů a jejichž zahrnutí je pro řadu především západních badatelů automatické a nezpochybňované, stejně jako je pro romisty ze střední a východní Evropy problematické.¹⁹ Máme-li se vyhnout vyhocené debatě na základě rasového kastování autorů, zavedení širšího rámce na základě diskurzivní funkce děl by otevíralo nové možnosti.

2 Paola Toninato

2.1 Moc písma

Ústřední tezí *Romani Writing* je přesvědčení, že Romové si od samého příchodu do Evropy byli hluboce vědomi významu gramotnosti a na její existenci vždy pružně reagovali. První část se proto věnuje vztahu Romů k písmu.²⁰ Autorka interpretuje tzv. velkou lest – to, že se „Cikáni“ na počátku 15. století v Evropě vydávali za poutníky a kajícíky, a tím „[se] dočkali vřelejšího uvítání, než jakého se jim dostávalo doposud“ (Fraser 1998: 57) – jako cílené nakládání s nástroji dominantních kultur, tj. s průvodními a doporučujícími listy. Tím se rozchází s Walterem Ongem a jeho teorií primárních orálních kultur jako společenství „bez jakékoli znalosti písma či dokonce povědomí o tom, že je psaní možné“ (Ong 2002: 41); zároveň však připouští, že „pro Romy je orální komunikace významným prostředkem předávání informací a vědomostí“ (Toninato 2014: 46; dále jen PT).

Na historickém oblouku od příchodu Romů do Evropy do dnešních dní autorka sleduje proměny vztahu Romů a gramotnosti. Znalost písma se po úvodní nadějně poutnické fázi obrátila proti nim, když se začalo rozlišovat mezi chudinou hodnou pomoci (*deserving poor*) a vagabundy (*undeserving poor, sturdy beggars*) a na hranicích obcí a států a na křižovatkách cest se začaly objevovat výstražné anticikánské cedule. Obraz Cikánů ve veřejném povědomí dominantních

19 Pravidelně se diskutuje o spisovatelce Marielle Mehr pocházející ze skupiny švýcarských Jenišů nebo o Dominicu Reeveovi z Velké Británie, který pochází z nízké sociální vrstvy bílých Angličanů, ale většinu života strávil jako traveller.

20 Viktor Elšík se ve svém popularizačním sloupku domnívá, že romština měla odjakživa, už od indického dávnověku, vlastní označení pro všechny složky gramotnosti, z čehož jednak plyne to, že Romové považovali prvky gramotnosti za pojmenováníhodné, a jednak to, že se mezi většinově negramotnou populací romských předků mohli vyskytovat gramotní jedinci (Elšík 2016: 27).

kultur formovaly jednak právnícké texty, jednak literární, historická a akademická pojednání, obvykle z pozice strachu, nepochopení a snahy o restriktci. Mocenské použití gramotnosti vůči Cikánům pak přetrvávalo až do osvícenské doby, kdy se psaní stalo nástrojem převýchovy a nucené asimilace formou školní docházky, protože se ukázalo, že snaha o jejich exkluzi je neúčinná. Do současnosti přetrvává přesvědčení, že Romové nemají o gramotnost zájem a jsou jen obtížně vzdělatelní.

Proti tomuto stereotypnímu postoji vystupuje Toninato s argumentem, že Romové ve školním prostředí kromě čtení a psaní usilují ještě o jiné druhy gramotnosti, např. ekonomickou, sociální, dovednostní, materiálovou a další. V duchu studií nové gramotnosti (*New Literacy Studies*), které rozšiřují chápání gramotnosti daleko za pouhé číselné a písmenné systémy, Paola Toninato pojímá tradiční *patrin/patteran*²¹ jako nealfabetický grafický systém, který v podstatě supluje písmo. Znalost obav Romů z moci klasické gramotnosti potom autorka dovádí až k popisu jejich krajní podoby, tedy k odmítání školního vzdělávání ze strachu z akulturace (PT: 41).

Takové systematické bojkotování majoritní školní docházky z důvodu obav ze symbolické ztráty potomka je charakteristické pouze pro některé subetnické skupiny, např. anglické Romaničely (Okely 2002: 162, Cemlyn 2009: 98), autorka by ho však zdaleka neměla paušálně uplatňovat na všechny Romy – např. pro valnou část Romů v České republice je úspěch jejich potomků ve školním vzdělávání jasným cílem, jak vyplývá např. z výzkumu o postavení romských žen realizovaného Slovem 21.²²

Naopak relativně univerzální je autorčin postřeh, že si romští rodiče nepřejí, aby škola suplovala jejich výchovnou roli. Podle Paoly Toninato pro ně škola není místem primární socializace, protože neztotožňují *vzdělávání s výchovou*, tak jako příslušníci většinové společnosti. Socializace se má odehrávat v (rozšířené) rodině a komunitě a škola má být především dodavatelem vědomostí (PT: 43).

Studia nové gramotnosti vidí v klasické gramotnosti nástroj hegemonie většinových společností (PT: 54). Chápání se symbolického pera romskými autory je

21 Doslova „list“ – systém značek používaný kočujícími Romy na cestách, komunikující skupinám přicházejícím po nich různé specifické obsahy jako např. směr, ekonomickou výtěžnost lokality nebo atmosféru v místní komunitě. Patrin a další podobné bezejmenné systémy patřily především k itinerantnímu způsobu života a jejich seriózní popis je obtížně dohledatelný. Jak píše Toninato, vylíčil je např. anglický romanopisec George Borrow ve svém cestopisu *The Zincali* (1841) o španělských Cikánech, jeho důvěryhodnost jako zdroje ale bývá akademiky zpochybňována (např. v článku Iana Hancocka „George Borrow's Romani“). Charles Godfrey Leland, další autorčin zdroj, nebo Jean-Paul Clébert, který patrinu rovněž věnoval kapitolkou (*The Gypsies*), patří k autorům, jejichž práce jsou z dnešního pohledu považovány za neaktuální či překonané, a navíc mají tendenci zobecňovat subetnická specifika na všechny Romy bez rozdílu subetnické příslušnosti. Paola Toninato si je vědoma, že pro dnešní Romy, procházející společenskou změnou, je patrin stále méně relevantní, nedostatečně ale zdůrazňuje, že pro všechny Romy usedlé – např. české a slovenské Romy – je to věc fakticky neznámá.

22 61 % romských žen se domnívá, že vzdělání pro jejich děti rozhodně důležité je, dalších 26 % odpovědělo „spíše ano“, 6 % neví a jen 6 % si myslí, že vzdělání důležité není. Výzkum o postavení romských žen v České republice, Slovo 21 2014, oddíl Vzdělávání str. 24–26, <http://www.slovo21.cz/index.php/extensions/vsechny-romske-projekty/332-pruzkum-o-postaveni-romskych-zen-v-ceske-republice>

proto aktem antihegemonickým, rozrušujícím neromský monopol na vládu nad slovy a tudíž nad ideami; cílem je vytváření relevantních autoetnických obrazů skrze literaturu.

První část monografie nepřináší nijak převratné objevy k tématu „vztah Romů k písmu“, je spíše přehledovou syntézou starších textů, obsahuje nicméně zajímavé interpretační přesahy. Nutnost integrovat do vzdělávání (nejen) romských dětí nedekontextualizované prakticky uplatnitelné dovednosti, a navíc v atmosféře uznávající romský kulturní kapitál (PT: 68), je často traktovaná (např. v již zmiňovaných publikacích *Druhá směna* a *Rozum(m)mění*); výhodou stávající publikace je už zmiňovaný potenciál stát se výchozím textem, ke kterému se budou badatelé, na rozdíl od lokálních jazykově determinovaných romistických prací, moci odkazovat globálně. Velkým přínosem, který se projevuje v celé knize, je také zahrnutí relativně málo známých italských pramenů. Fakt, že prostřednictvím psaní romští autoři dekonstruuji vžitá stereotypní představy majority o sobě samých a zároveň konstruuji novou autentickou společnou romskou identitu, se může zdát evidentní a autorka s touto myšlenkou nepřichází osamoceně (srovnej Ryvolová 2014: 53); pojmenovat zdánlivě zjevné věci ale může být užitečné.

Za jistou slabinu celé publikace ale považujeme už zmíněné nevysvětlené zahrnutí travellerů a dalších itinerantních skupin mezi Romy a obecně značně matoucí pojmenovávání (např. PT: 1, 24, 29, 35, 106 a dal.). Paola Toninato působí na univerzitě v britském Warwicku a je evidentně formovaná ostrovní romistikou, pro kterou je příznačné nerozlišovat mezi jednotlivými itinerantními skupinami (např. neromskými irskými travelleri, New Age travelleri a romskou skupinou Romaničelů), ale naopak je všechny paušálně označovat jako „Gypsies and Travellers“. Už samotný fakt, že předmluvu k její knize napsala antropoložka Judith Okely, jejímž pojetím Romů jako jedné z řady evropských itinerantních skupin bez vztahu k indickému subkontinentu se inspirovala tzv. holandská (W. Willems, L. Lucassen), potažmo plzeňská (M. Jakoubek, T. Hirt) škola, naznačuje, že jí jednotlivé kategorie do značné míry splývají.

Výpovědi samotných představitelů britských neusedlých skupin²³ skutečně nevnašejí do věci příliš jasno, protože se zdánlivě nahodile označují tu apelativním „Gypsy“, tu etnonymem „Romany“ (Rom); teprve při bližším pohledu se ukazuje, že „Gypsy“ je vnímáno téměř bezpříznakově jako označení způsobu života, zatímco „Romany“ nese symbolickou prestiž, kterou si ostatní skupiny někdy rády přisvojují. Právě Romaničelové, tj. angličtí Romové, však vědí vždy naprosto přesně,

23 Zde čerpám např. ze sbírky vzpomínkových vyprávění *Rokkering to the Gorjios* editora Jeremy Sandforda (University of Hertfordshire Press 2000) nebo z dvoudílného životního příběhu Romaničela Mikeyho Walshe *Gypsy Boy* (Hodder and Stoughton 2010) a *Gypsy Boy on the Run* (Hodder and Stoughton 2011), případně z životního příběhu Romaničela Jimmyho Stockina *On the Cobbles: The Life of a Bare-Knuckle Gypsy Warrior* (Mainstream Publishing 2001).

kdo jsou ostatní, protože např. s irskými travellery mají dlouhodobě napjaté vztahy kvůli některým jejich praktikám, které Romaničelové považují za nečisté a odvozují z nich jejich nízký status. Přestože tamní badatelé jako Thomas Acton či Brian A. Belton propagují egalitářské pojetí všech neusedlých skupin jako bratrů, vnitřní hierarchizace je ostrá a nezpochybnitelná.

Texty autorů z neromských itinerantních skupin tedy sice naplňují diskursivní roli odpovědi periferie centru, vycházejí ale z jazykově a kulturně velmi odlišného základu. Aplikujeme-li kategorizaci Yarona Matrase, kterou považujeme za velmi přehlednou a užitečnou, jsou představiteli „Cikána 1, (který) označuje sociální fenomén komunit kočovníků a itinerantních obchodníků, bez ohledu na jejich původ či jazyk“ a nikoli „Cikána 2, (...) jehož jazyk je některou z podob romštiny“ (Matras 2004: 50). Jak uvidíme níže, synonymní používání výrazů *Rom*, *Gypsy* a např. *Jenisch* může vést k bizarním nepochopením.

2.2 Vzestup romské literatury

Druhá část práce je rozdělena do pěti kapitol, věnovaných přehledu romské tvorby ve světě, jejím ústředním motivům, využitelným literárně-teoretickým rámcům světové literatury, politickému přesahu a mediátorské roli romského psaní. Zde se projevuje druhá slabina publikace, jíž jsou autorčina nedostatečně definovaná východiska. Korpus je totiž zúžen na poezii otištěnou ve vícejazyčných sbírkách²⁴, co k takovému výběru autorku vedlo, se však nelze dopátrat a text ani žádným patrným způsobem nenaznačuje, jak může vypuštění prozaických děl potenciálně ovlivnit vnímání romské literatury jako celku.²⁵ Problematická je i jazyková otázka – pokud autorka sama nevládne romštinou, je volba multilingvních publikací logická, nicméně analyzovat původní díla v překladech je přese všechno méně relevantní a rozhodně potenciálně zavádějící. Nedostatečné objasnění kritérií pro volbu korpusu bohužel poněkud oslabuje jinak strukturně i obsahově velmi konzistentní práci.

Stejně jako Cécile Kováčsházy, Paola Toninato vytyčuje nutnost hovořit o romských literaturách v plurálu (PT: 71, 74), což je v současné době v obci badatelů o romské literatuře jednoznačný trend, potvrzený i závěry panelu věnovaného

24 „V této knize jsem se rozhodla pracovat především s multilingvními publikacemi, v nichž je romská podoba básně doplněna překladem do přinejmenším jednoho světového jazyka jako je italština, angličtina, francouzština, španělština nebo němčina.“ (PT: 72)

25 Na přímý dotaz vznesený emailem Paola Toninato upřesnila svou volbu následujícím způsobem: „I když jsem si vědomá, že Romové a Sintové se věnují různým žánrům (Toninato 2014), do knihy jsem převážně zařadila básníky z Evropy. Oni sami považují poezii za literární žánr par excellence a evidentně se jim zdá jako mimořádně vhodný způsob, jak oslovit neromské čtenáře. Co se týče Itálie, z hlediska kulturní historie by to mohlo být způsobeno vlivem přetrvávající estetiky Benedetta Croceho, v rámci níž je především lyrická poezie považována za ústřední platformu umělecké tvořivosti.“ Email Karolíně Ryvolové z 26. 9. 2016.

témuž na komparatistické konferenci ve Vídni v létě roku 2016.²⁶ Za hlavní příčiny rozkvětu romského psaní považuje růst alfabetské a počítačové gramotnosti a dále nespecifikovanou „nedávnou standardizaci romštiny“ (PT: 71) bez určení konkrétních center a problémů, které standardizaci stojí v cestě. Její pojednání o romském jazyku bude pro jazykově orientovanou českou romistiku poměrně povrchní a zřejmě přímo souvisí s volbou dvoujazyčných publikací jako hlavního zdroje původních textů.²⁷ A úplně nelze souhlasit ani s tvrzením, že „texty psané pouze v majoritních jazycích jsou určené Neromům a texty psané výhradně romsky jsou určené ostatním Romům“ (PT: 72), protože situaci komplikuje reálná jazyková kompetence autora či jeho cílových čtenářů a zavedená vydavatelská praxe.

Přehled tvorby v jednotlivých zemích, rozdělený na dvě základní centra aktivity, východní Evropu s Balkánem a západní a severní Evropu, je však až na výjimky poměrně vyčerpávající a zdařilý. V kapitole věnované bývalému Československu autorka vycházela hned z pěti různých textů Mileny Hübschmanové, což se odráží na faktické správnosti jejích dat, tak jak jsou z článků přední české romistky známá a s drobnými výhradami přijímaná. Horší je, že její výčet končí v devadesátých letech minulého století. To by mohl být podnět k zamyšlení pro české romisty zaobírající se literaturou, aby více publikovali v zahraničí ve světových jazycích, a tím místní nezanedbatelný výzkum v oblasti literatury zprostředkovali širšímu publiku. Větší péči by si bylo zasloužilo ověření dat úmrtí některých stěžejních osobností (např. Elena Lacková, Ceija Stojka, Philomena Franz a další), o kterých se píše v přítomném čase. Lyrický ráz autorčina korpusu se odráží na skutečnosti, že zcela opomenuty zůstaly skandinávské země, jejichž autoři jako Katarina Taikon (Švédsko), Kiba Lumberg (Finsko) nebo Veijo Baltzar (Finsko) se v próze proslavili i za hranicemi svých domovin²⁸. Výše zmíněný metodologický problém se zahrnutím neromských itinerantních skupin pak nabývá konkrétní podoby, když je představitelka Jenišů Mariella Mehr přímo označovaná za „*leading Romani author in Switzerland*“²⁹ (PT: 86)

26 17292 A Challenge for Comparative Literature: The Dynamics of Romani Literatures and Their Many Languages, dostupné z: <https://icla2016.univie.ac.at/group-sections/>

27 Na str. 73–74 mluví o sanskrtských kořenech romštiny, uvádí, že „až tři čtvrtiny romské slovní zásoby jsou indického původu“ (cituje Iana Hancocka – *A Handbook of Vlax Romani* 1995:26) a vznik pararomštin vysvětluje tak, že „vliv okolních jazyků byl tak zásadní, že podmínil nahrazení původní gramatické struktury romštiny gramatikou místního jazyka“. Některé tyto údaje naznačují nepochopení, jiné nevhodnou volbu pramenné literatury, ale celkově především nedopracovanost, protože každé jednotlivé prohlášení je složitější a zasloužilo by si obsáhlejší výklad. Na druhou stranu je otázkou, do jaké míry jsou komplexní informace o romštině nutné v publikaci, která přiznaně pracuje s překlady v majoritních jazycích.

28 Důkazem jejich věhlasu, který překročil národní hranice, budiž i prostor, který jim byl věnován v tomto časopise: dílu Kiby Lumberg se obsáhle věnuje RDŽ 2/2015, krátce ale už RDŽ 1/2011; blok zaměřený na Veijo Baltzara byl otištěn v RDŽ 1/2010; a pod titulem Katici, ty to zvládneš (Ivo Železný, Praha 1999) byl do češtiny přeložen první díl cyklu o romské dívce Katici od Katariny Taikon; během mezinárodního festivalu Khamoro 2016 byl rovněž promítán dokumentární film o jejím životě.

29 Přední romská autorka ve Švýcarsku.

a její práce vykazuje „*political commitment to her people*“,³⁰ přičemž o jaký národ se jedná, zůstává nejasné.³¹

Za hlavní překážky rozvoje romského písemnictví autorka považuje jeho nekanonický (heterogenní, obtížně pojmutelný) charakter a dále přetrvávající přístup Romů ke gramotnosti jako k něčemu, co je primárně určeno Neromům. Nekanonický charakter by podle našeho názoru bylo možné lépe osvětlit skrze problémy se strukturální cenzurou a *habitem* literárního provozu, viz poznámka 11, což je pochopitelně detail. Toninato se ale podle našeho názoru mylí, když tvrdí, že rozkvětu romského psaní napomohla kodifikace (popř. standardizace) romštiny (viz PT: 71), ke které v pravém smyslu slova došlo jen v České republice, v rakouském Burgenlandu, v Makedonii (Matras 2002: 252–253) a posledně na Slovensku, kde v roce 2008 vyšla pravidla romského pravopisu³² a standardizaci romštiny se dostalo symbolického uznání prezidentskou deklarací z 29. 6. 2008 (Červenka 2014: 62).³³ Právě nedostatečně rozšířený nebo neexistující romský pravopis je podle nás významnou překážkou ve vzniku původní romské literatury.

V tematické analýze autorka identifikovala pět nejběžnějších okruhů romské tvorby: kočovnictví, romský holocaust, rasovou diskriminaci, násilí a sociální vyloučení. Opět připomeňme, že tyto okruhy abstrahovala z lyrických děl a nelze vyloučit, že ze stejně obsáhlého prozaického korpusu by vytěžila motivy jiné. Například próza slovenských Romů v ČR má výrazně regionalistický charakter, když popisuje etnický heterogenní komunitu, jejichž specifika a důraz na romsko-neromskou soudržnost z nich činí zajímavou a hrdou alternativu k Centru (Ryvolová 2014: 129–130).³⁴

Literární činnost Paola Toninato vidí jako způsob, jak se vymanit ze začarovaného kruhu násilí a začít se členy majority konstruktivně jednat (PT: 100) a rovněž jako prostředek vyrovnání sil ve světě, kdy má autor příležitost vyjádřit se k anticikánským stereotypům a opravit je (PT: 112). Za zarážející považujeme, že obrazy z kočovnického života v romské literatuře, které jsou nezřídka doslovným opakováním majoritních stereotypů a vypovídají o schizofrenním přejímání dominantních většinových vzorů, autorka vnímá buď jako záměrnou parodii nebo jako „neuvědomělou hybriditu“ (PT: 132). Zdá se, že si nepřipouští variantu,

30 Politická oddanost svému národu.

31 Podobně zmatečně působí i kapitola „Ženské já, aneb dílo Pauly Schöpf, Marielly Mehr a Sandry Jayat“ (PT: 106–112), v němž se etnické a jazykové kategorie do té míry kříží a překrývají, že je místy nesrozumitelná.

32 *Pravidlá rómskeho pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*, Státní pedagogický ústav, Bratislava 2007.

33 Informace, ve kterých zemích došlo ke standardizaci romštiny, dále komplikuje rozdíl mezi kodifikací a standardizací.

34 Příkladem takových místně specifických idylicky vykreslených komunit může být Nová Dedina Ireny Eliášové (Eliášová 2008), Tolčemeš, ale i Rokycany Andreje Gini (Giňa 2013) nebo Vlčany Hildy Pášové (Pášová in Kramářová, Sadílková 2007).

že by autoři mohli být pasivními oběťmi většinového vkusu, ale raději je vidí jako aktivní strůjce politicky motivovaných textů – čímž vlastně popírá vlastní nedůvěru k apriorní političnosti romského psaní. Každopádně relevantní pojmy jako je „kolonizované vědomí“ z postkoloniální teorie nebo „chybně rozpoznané já“ z díla Pierra Bourdieu, které bychom za sebe u této debaty očekávali, u ní nemají místo.

Mimořádnou pozornost věnuje psaní romských žen, které považuje za progresivní a vícevrstvé. Hovoří o intersekcionalitě, tedy vícenásobné diskriminaci romských žen, a hloubce, kterou to jejich dílům propůjčuje. Romky podle ní píší o stejných tématech jako muži, ale z jiného pohledu (PT: 106), současně se ale nebojí kriticky obrátit dovnitř komunity a traktovat tabuizovaná témata (PT: 111). S autorčíným postřehem, že literatura se stává dvousměrným kanálem, který má za cíl měnit vědomí cílové čtenářské skupiny, ale současně prohlubuje a mění individuální vědomí autorů samých, nelze než souhlasit.

Asi největší váhu v celé knize má kapitola věnovaná teoretickým rámcům uplatnitelným na tuto mladou a málo probádanou literaturu. Podle Paoly Toninato literární teoretici romskou slovesnost přehlížejí, protože a priori předpokládají, že bude orální. Přenechávají její zpracování folkloristům, a proto doposud pro romskou literaturu chyběl teoretický aparát. Ona si zvolila tři literárně-teoretické rámce (etnický, migrantský a minoritní) a dva přístupy k analýze samotných textů (hybriditu a intertextualitu), které otestovala a vyhodnotila jejich použitelnost.

Podle Paoly Toninato romská literatura přes všechny styčné body s tzv. etnickými literaturami není etnická, protože psát na etnické téma je volba a strategie, kterou si každý jednotlivý romský autor nezvolí; někteří chtějí být především spisovateli, a pak teprve Romy. Nelze ji ani zahrnout do migrantského rámce, protože migrant se vztahuje ke vzdálené domovině, kterou byl nucen opustit (stav reteritorializace, touhy po návratu PT: 12), kdežto kočovníci zažívají obvykle nucenou a trvalou deteritorializaci (PT: 121); vztah Romů k jejich myšlené domovině (*imaginary homeland*) je nezávazný a volitelný, primárně aktivistický a daleko silnější příslušnost (zvláště ve střední a východní Evropě) pociťují ke svým domovským národním státům (srovnej Marushiakova, Popov 2004). Toninato eliminuje i minoritní rámec, protože nevěří v univerzální platnost političnosti a kolektivnosti romského psaní (kritika viz níže). Romská literatura podle ní stojí vně literárních kánonů i testovaných rámců, které jsou použitelné jen selektivně, a metodou brikoláže volně pracuje se všemi dostupnými tradicemi a motivy (PT: 134);³⁵ proto Toninato navrhuje nazývat romské psaní „literaturou bez trvalého bydliště“³⁶ nebo ji zahrnout do světové literatury (*Weltliteratur*), jak ji definoval J. W. Goethe – coby dynamický prostor s živým překladatelským provozem a kulturní a ekonomickou výměnou – kde by měla

35 Ke stejnému závěru jsme dospěli i my za užití teorie literárního pole Pierra Bourdieu, jehož součástí romské písemnictví zatím prokazatelně není (srovnej Ryvolová 2014: 150).

36 *Literature with no fixed abode.*

podobnou pozici jako multikulturní literatury typu americké indiánské a aborigin-ské (PT: 135).

Za nejvhodnější nástroj textové analýzy pak autorka považuje kulturní hybriditu, která podle ní reflektuje multilingvní a multikulturní zázemí romských autorů, kteří svými dynamickými, nekanonickými texty nabourávají zavedené většinové formy vypravování (PT: 129). S tím jistě nelze než souhlasit, opatrnější bychom ale byli v hodnocení, zda jde spíše o záměrnou nebo organickou (nevědomou a nezáměrnou) hybriditu (tamtéž). Vzhledem k bezprecedentnosti romské literární tvorby a faktu, že naprostá většina autorů začíná psát bez předporozumění, co je a jak se dělá literatura, a spíše navazuje na rodovou vypravěčskou tradici,³⁷ nelze předpokládat, že by se její autoři snažili o dialogickou juxtapozici menšinového a většinového pohledu (tamtéž). Podobně podle nás romské texty nejsou intertextuální v postmoderním metatextovém smyslu, nýbrž maximálně v tradičním duchu, formou odkazů na předchozí literární vlivy a tradice. Leccos naznačuje, že autorčino vysoké mínění o promyšlené cílenosti těchto literárních postupů plyne z její znalosti italského romského korpusu; v lokálním měřítku, byť se situace poměrně rychle ubírá kupředu, je prozatím sdělnost vždy nadřazená literárnímu myšlení a experimentování.

Podobně by asi momentální stav romského psaní hodnotil Pierre Bourdieu, který za jeden z určujících rysů nezávislosti pole kulturní produkce určil jeho reflexivitu, „praktické zvládání specifických zkušeností veškerých dějin žánru“ (Bourdieu 2010: 319). Právě na základě relativní netečnosti romských autorů vůči veškerým dosavadním literárním dějinám a vzorům lze říci, že romská literatura prozatím stojí spíše vně literárního pole.

Každý z autorčiných zvolených a zavržených modelů přináší nějaké vytěžitelné momenty a naopak hlubinné rozpory (PT: 135). V naší podobně zaměřené práci jsme zkoumali aplikovatelnost postkoloniální teorie a afro-americké literární teorie a podobně jako Paola Toninato seznali, že v určitých významných aspektech tyto teorie na romské písemnictví neplatí. Postkoloniální autoři vycházejí z mocensky vnuceného anglosaského literárního kánonu, jehož důvěrnou znalost pak subverzivně využívají ve svých vlastních dílech; takový vědomý odpor vůči epistemickému násilí ale Romům takřka úplně schází. Gatesův model afro-americké literatury zase postuluje, že „černé“ psaní reflektuje veškerou dosavadní afro-americkou literaturu a vytváří tak hustou síť vzájemných vztahů mezi jednotlivými knihami – Gates tyto knihy nazývá „*double-voiced texts*“ (Gates 1989: XXV); jednotlivé romské texty ale zatím stále vznikají poměrně izolovaně.

37 Andrej Giňa, Ilona Ferková či Gejza Horváth všichni začínali prostým záznamem pohádek a rodinných či komunitních historek. Také Romové publikující v zahraničí v úvodu takřka bez výjimky čerpají z rodové historie a svého osobního příběhu, připomeňme třeba Matéo Maximoffa, Philomenu Franz, Ceiju Stojku, Kibu Lumberg či Mikeyho Walshe.

V kostce lze říci, že žádnou z existujících literárních teorií a analytických postupů nelze na romskou literaturu uplatnit beze zbytku, současně je ale i díky knize Paoly Toninato z čeho vybírat.

V předposlední kapitole autorka rozlišuje mezi krásnou literaturou a psaním pro akademické a politické účely a odmítá inherentní političnost jakéhokoli romského písemného projevu (PT: 136). Henry Louis Gates (1989: 132) a Salman Rushdie (2010: 13–14), přední tvůrce i teoretik postkolonialismu, se ale shodují, že veškeré afro-americké, respektive postkoloniální písemnictví je a priori politické, protože přináší alternativní antihegemonickou verzi světa – což lze velmi dobře uplatnit i na romské písemnictví. Naprostá většina romských autorů nepíše s vidinou, že se proslaví nebo „ze spontánního překypění silných citů“,³⁸ ale z niterné potřeby zachovat rodovou a etnickou paměť a současně zprostředkovat většinové společnosti alternativní, nestereotypní obraz Romů. Sdělnost a „vracení úderu“ („*empire writes back*“) jsou u Romů téměř vždy politikem.

Jinak tato kapitola přináší přehled vývoje mezinárodního etnoemancipačního hnutí, pro které navrhuje používat pojem Nicolae Gheorghe „etnogeneze“ (PT: 141), a ani fakty, ani interpretaci nepřináší nic přelomového. Poslední kapitola monografie zkoumá možnosti využití romského psaní ve vzdělávání a společenské mediaci a je spíše jakýmsi dovětkem než dalším plnohodnotným tematickým okruhem.

V souhrnu lze říci, že kniha *Romani Writing* ani tak neobohatila přemýšlení o romském písemnictví vyvinutím nějaké průlomové teorie, jako spíš nesmírně záslužným a potřebným snesením dosavadních poznatků na jedno snadno dohledatelné místo. Překonala dosavadní publikace na toto téma současností a čerstvostí autorčiných postupů a výrazně menší faktografickou chybovostí, než bývalo zvykem. V duchu britských *Romani studies* sice zahrнула i autory z neromských itinerantních skupin, na druhou stranu se však vyvarovala dříve běžných lapsů, jako bývalo uvádění anglického romanopisce George Borrowa (1803–1881) mezi romské autory z titulu romské látky jeho knih, nebo čistě spekulativní zařazení kazatele Johna Bunyana (1628–1688), o němž životopisci uvádějí, že byl z rodiny chudého dráteníka.³⁹ Problém se směřováním etnických kategorií navíc zjevně není nahodilý: jedná se v podstatě o systémový přístup jedné větve západní romistiky, kterému bude v budoucnu třeba věnovat pozornost. Paola Toninato je moderní autorka západního střihu, která umí přemýšlet o literatuře, ale dokáže i překračovat rámce jednotlivých vědních oborů a z těchto pomyslných výprav přinášet zajímavé poznatky. Nemusíme s nimi nutně souhlasit, hlavní je, že knižní formou své práce a jejím důstojným zpracováním autorka zviditelnila oblast bádání, která byla doposud spíše opomíjena, a sympaticky zčeřila vody romské literární teorie.

38 Definice poezie podle jezerního básníka Williama Wordsworthe (předmluva k 2. vydání *Lyrických balad*, 1800).

39 Angl. tinker, což se v některých kontextech stalo synonymem pro jakéhokoli kočovníka.

- Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. 2002. *The Empire Writes Back. Theory and Practise in Post-Colonial Literature*. London and New York: Routledge.
- Belton, B. A. 2005. *Questioning Gypsy Identity: Ethnic Narratives in Britain and America*. Lanham: Altamira Press.
- Bourdieu, P. 2010. *Pravidla umění. Vznik a struktura literárního pole*. Brno: Host.
- Cemlyn, S., Greenfields, M., Burnett, S., Matthews, Z., Whitwell, Ch. 2009. *Inequalities Experienced by Gypsy and Traveller Communities: A Review*. Equality and Human Rights Commission.
- Červenka, J. 2014. Standardizace romštiny na území bývalého Československa. *Acta Universitatis Carolinae – Philologica* (3), 55–70.
- Djurić, R. 2002. *Die Literatur der Roma und Sinti*. Berlin: Parabolis.
- Dobruská, P. 2011. *Deportace rumunských Romů za Antonescova režimu a jejich historický kontext*. Rigorózní práce na FF UK Praha.
- Eder-Jordan, B. 1994. Roma schreiben: Anmerkungen zur Literatur einer ethnischen Minderheit. In: Heinschink, M., Hemetek, U. (eds.). *Roma. Das unbekannte Volk. Schicksal und Kultur*. Wien: Verein Romano Centro, 129–149.
- Eder-Jordan, B. 2006. Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou Ilony Lackové. *Romano džaniben*, 13 (ňilaj) 287–295.
- Eder-Jordan, B. 2008. Celistvost uměleckého díla Ceiji Stojky. Doslov In: Stojka, C. *Žijeme ve skrytu. Vyprávění rakouské Romky*. Praha: Argo, 113–125.
- Eliášová, I., Hejkrliková, J., Kokyová, I., Danišová, E. 2014. *Slunce zapadá už ráno. Sborník současné ženské romské prózy*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Elšík, V. 2005. Romové, etnicita a radikální konstruktivisté. *Literární noviny* 21 nebo http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=115.
- Fraser, A. 1998. *Cikáni*. Praha: NLN.
- Gates, H. L. jr. 1989. *The Signifying Monkey. A Theory of African-American Literary Criticism*. New York: Oxford University Press.
- Geidt, J. B. 1990. *The Oral Context of Gypsy Identity (a dissertation)*. London: The City of London Polytechnic.
- Giňa, A. 2013. *Pařiv. Ještě víme, co je úcta*. Praha: Triáda.
- Hancock, I. 1998. *The Roads of the Roma*. (eds. Hancock, I., Dowd, S., Djurić, R.), Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Houdek, L. 2012. Je budoucnost romské literární tvorby na internetu? *Romano džaniben*, 19 (1), 104–124.
- Houdek, L., Steklá, R. 2012. *Druhá směna. Jak využívat literaturu Romů na 2. stupni*. Praha: Romea o.s.
- Hübschmannová, M. 1998. Počátky romské literatury In: *Žijeme spolu, nebo vedle sebe? Sborník z konference o literatuře národnostních menšin v České republice*. Praha: Obec spisovatelů, 59–66.

- Hübschmannová, M. 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře In: *Černobílý život*. Praha: Gallery, 123–148.
- Hübschmannová, M. 2006. Moje setkání s romano šukar laviben. *Romano džaniben*, 13 (ňilaj) 27–60.
- Kenrick, D. 1998. *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*. London: Scarecrow.
- Kermode, F. 1968. “Free Fall”. In: *The New York Review of Books*, March 14th.
- Kovácsházy, C. 2011. Une ou des littératures romani/tsiganes? Littératures d’Europe centrale et orientale. *Etudes Tsiganes* (43), 5–7.
- Kramářová, J., Sadílková, H. 2007. *Čalo vodi / Sytá duše. Antologie prozaických textů romských autorů z ČR*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Lee, R. A. 2003. *Multicultural American Literature. Comparative Black, Native, Latino/a and Asian American Fictions*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2004. The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. *Segmentation und Komplementarität*, 4 (1), 71–100.
- Matras, Y. 2002. *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matras, Y. 2004. The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity. In: Saul, N., Tebutt, S. (eds.) *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of „Gypsies”/Romanies in European Cultures*. Liverpool: Liverpool University Press, 50–78.
- Mayall, D. 2004. *Gypsy Identities 1500–2000: From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London: Routledge.
- Nünning, A. (ed.). 2006. *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host.
- Ondračka, L. 2007. Omyly Waltera Onga ve světle indické orality. *Svět literatury*, 7 (36), 214–248.
- Ong, W. 1982/česky 2002. *Technologizace slova*. Praha: Karolinum.
- Rushdie, S. 2010. *Imaginary Homelands. Essays and Criticism 1981–1991*. London: Vintage.
- Ryvolová, K. 2011. Co na sebe prozrazují romské a travellerské životní příběhy. *Romano džaniben*, 18 (1), 65–78.
- Ryvolová, K. 2013. Samas čore, aľe jekh avres dahas paťiv / Byli jsme chudí, ale jeden druhého jsme si vážili – předmluva. In: Giňa, A. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta*, Praha: Triáda, 7–19.
- Ryvolová, K. 2014. *Romany Letters in the Making: Testing the Frontiers of Legitimate Literature. A Comparative Analysis of Four Romany Life Stories*. Disertační práce na FF UK Praha.
- Ryvolová, K. 2015. Psaní přes překážky. Role cenzury v procesu utváření romského písemnictví. In: Wögerbauer, M., Píša, P., Šámal, P., Janáček, P. a kol. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. 1749–2014*. Praha: Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 1525–1536.

- Sadílková, H. 2002. *Tematická analýza romské povídkové tvorby v ČR*. Diplomová práce na FF UK Praha.
- Sadílková, H. 2007. Slovo úvodem – ‚Už někdy v té cikánštině něco vyšlo?‘ In: *Čalo vodi / Sytá duše*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Scheinostová, A. 2006. *Romípen: Literaturou k moderní identitě*. Praha: Athinganoi.
- Scheinostová, A. 2010. Ženská romská próza jako zápas o sebevyjádření. In: Matonoha, J. (ed.) *Česká literatura v perspektivách genderu*. Praha: Akropolis.
- Scheinostová, A. 2011. Je romská literatura dost dobrá? *Romano vodi* (6), 20–21.
- Scheinostová, A. 2012. Jazyk jako kód a jako emblém v autorské tvorbě Romů v České republice. *Česká literatura* (2), 203–224.
- Shaw, M. 2006. *Narrating Gypsies, Telling Travellers: A Study of the Relational Self in Four Life-Stories*. Umeå: Umeå universitet.